

להוראת שאלות וקשיי תלמידים במקרא

השאלה והקושי המתעוררים בשעת הלימוד מהווים יסוד חשוב ביותר לשיפור ההוראה. רבות נכתב אודות השאלות והקשיים שהמורה נוקט בהזדמנויות שונות של ההוראה¹. מאמר זה עוסק בשאלות ובקשיים שמעוררים תלמידינו בשיעורי מקרא. באנציקלופדיה החינוכית (כרך ב', טור 367) נכתב אודות שאלות התלמידים:

"לשאלות של ילדים נודע תפקיד משמעותי; כשהם שואלים תכופות לשמות עצמים, כך הם מבקשים תכופות להסביר להם אירועים. מן ההסברים הבאים **לאחר שאלותיהם** שלהם ומבחינת השערותיהם שלהם הם **לומדים יותר** מאשר מהסברים שלא שאלו עליהם. היעילים ביותר הם תלמידים, הבוחנים באורח שיטתי את אמיתות השערותיהם. סביבה המעודדת ילדים להציג שאלות, והמשיבה עליהן תשובות ההולמות את יכולתם ואת התעניינותם, היא אמצעי נכבד במכלול ההמרצה השכלית; מכאן, שיש לעודד סביבה מגרה כזאת"² (הדגשות שלי – י"א).

לאחרונה נכתבה בנושא שאלות התלמידים חוברת, ובה הדרכה מרובה על טיב השאלות, כושרי הלמידה, עידוד התלמידים לשאלות וכו'³.

מהעיון במקורותינו ניתן לראות, כי חז"ל התייחסו לשאלות ולקשיי תלמידים כאחת מדרכי הלימוד. במסכת אבות פרק ו' (משניות ה-ו) כתוב: "...והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים: בתלמוד... בדקדוק חברים, ובפולחן התלמידים... מתיישב לבו בתלמודו **שואל ומשיב**⁴, שומע ומוסיף".

פרשני מסכת אבות ציינו את החשיבות שבשאלות התלמידים. על פלפול התלמידים כתב קהתי: "...שעל ידי קושיותיהם ופירוקן מתחדד שכלו ומתלבן לימודו".

במדרש שמואל (פירוש למסכת אבות) נכתב: "**שואל כענין** – כי מי שהוא בענין אחד ושואל בענין אחר יתבלבל שכלו בשני הענינים, ונשאר קרח מכאן וקרח מכאן. גם אפשר שרמז באומרו **שואל כענין** כי יש ענינים רבים שאין ראוי לאדם להרבות בו שאלותיו, כמו בדברים הנוגעים בענין האלקות וכיוצא, באופן שהשאלות בכל הדברים צריך שיהיו כפי איכות הענין. כך הם השאלות בו אם מעט ואם הרבה".

בעל "תפארת-ישראל" כתב: "כי רק על ידי שאלות ותשובות יתחקקו הדברים בלב השומע. ושואל כענין ולא יפליג בדברים אחרים ובהצעות רחבות כדי להראות עוצם חכמתו".

1. על השאלות שבאות ביזמת המורה בשעת השיעור ושתכליתן לפתח כשרים לימודיים שונים, ראה: א' פרלברג (עורך), שאילת שאלות ברמה גבוהה, חיפה תשל"ז; נ' סנדרס, כיצד לשאול שאלות בכיתה (תרגום לעברית ע' לוי), תל-אביב 1966. על שאלות המבחנים ראה: י' לוי, הישגים לימודיים – הערכה ומדידה (מהדורה שנייה), תל-אביב תשל"ט; הנ"ל, הערכת הישגים בלימודי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח.

2. על שיעור הבנוי משאלות תלמידים, ראה: ע' קולא, "הוראה בדרך אינטגרטיבית", **בשדה חמ"ד**, כ"ט (תשמ"ו), עמ' 243-249.

3. ראה, ר' גלובמן (עורכת), שאילת שאלות ע"י תלמידים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"א.

4. פרק זה, החסר בכתב-היד הקדומים של מסכת אבות, ידוע בשמו: "קנין תורה", ואכן הוא עוסק בדרכי קנין (– לימוד) תורה. בפרק ה' משנה י' מופיע ניסוח קרוב לכתוב כאן: "שואל כענין ומשיב כהלכה", ומתוך הקשר העניין נראה שאין מדובר בתלמיד, אלא בחכם השונה מן הגולם שבטעה דברים.

אדם שמטרת דיבורו להראות עוצם חכמתו אין מחשבתו פנויה ללמוד. בניגוד לאדם הלומד מכל אדם בבחינת "מכל מלמדי השכלתי". בצורה דומה נתבאר דברי המשנה גם ע"י הרב רבינוביץ במהדורתו לפירוש הרמב"ם על המשנה וכן ע"י הרב קהתי שסיכם: "שאינו סתם מקשן, אלא שואל קושיות לשם הבנת הענין ואף משתדל בעצמו למצוא תשובות לקושיותיו".

ריב"ן למסכת נזיר (ני"ט, ע"ב) ד"ה: "אמר יהודה אמר שמואל" כותב: "יודע היה ר' יהושע שאין תשובתו כלום, ולא אמר כך אלא כדי לחדד בה את התלמידים שיהיו נושאים קל וחומר בעצמן, ומה רבינו שיודע הוא בעצמו שאין בדבריו ולא כלום משיב דבר שאינו משנה, קל וחומר לשאר כל אדם שיכול להשיב על דברי רבו, ואפילו יודע בו שאין בדבריו ולא כלום ושאר חבריו יהיו מלעיגיין עליו לא ימנע מלשאל כל צרכו...".

רעיון זה, של חידוד התלמידים, נמצא גם בפירוש רש"י לזבחים (י"ג, ע"א) ד"ה: "לחדד תלמידיו" – "שיקשו לו תשובה עליו, אי"נ (=אי נמי) שיתנו לבם להיות חריפים לדרוש קלים וחמורים מאליהן כבן-עזאי".

ואכן הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (פרק ד', הלכה ו') פסק: "...ויש לרב להטעות את התלמידים בשאלותיו ובמעשים שעושה בפניהם, כדי לחדדם וכדי שידע אם זוכרים הם מה שלמדו או אינם זוכרים. ואין צריך לומר שיש לו רשות לשאול אותם בענין אחר שאינם עוסקים בו, כדי לזרזם".⁵

האם נעודד תלמיד השואל שלא לעניין? האם יש להשיב לשואל שלא לעניין? האם נמנע מתלמידנו לשאול שאלות מסוג זה בלימוד תורה?

לעניין זה מצויה מחלוקת מעניינת בתוספתא סנהדרין (פרק ז', סעיף ז'): "אין שואלין מעומד ואין משיבין מעומד, לא מגבוה ולא מרחוק ולא מאחורי הזקנים. אין שואלין אלא כענין ואין משיבין אלא במאורע. ולא ישאל בענין יותר משלוש הלכות. אחד שואל ואחד שלא לישאל, נקקין לשואל. והשואל מעשה – צריך שיאמר: 'מעשה אני שואל'. והשואל כענין והשואל שלא כענין – משיבים את השואל כענין. והשואל שלא כענין צריך שיאמר: 'שלא כענין שאלתי', דברי ר' מאיר. וחכמים אומרים אינו צריך, שכל התורה כולה ענין אחר ענין". רבי מאיר מחייב את השואל לביקורת עצמית בטרם ישאל. חכמים מסתייגים מדרישתו של ר' מאיר, ולפיכך כל שאלה בלימוד התורה מותרת מפני "שכל התורה ענין אחר ענין".

"הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (אבות, פרק ב'). כדי להבין איך סבר הלל לקרב את הבריות לתורה, נתבונן בדבריו בפרק ב', משנה ה':

"הלל אומר: ...ולא הבישן למד ולא הקפדן מלמד". ברטנורא מפרש, שהמתבייש לשאול שמא ילעיגו עליו יישאר תמיד בספקותיו. והמלמד הקפדן, "שמקפיד על התלמידים כששואלים אותו לא ילמד כראוי, אלא צריך שיסביר פנים בהלכה לתלמידיו". בעקבותיו פירש בעל "תפארת ישראל": "דהחושש שיפגום כבודו כשישאל דבר עמום או תמוה שיראה בספר, או שישמע ולא יבין, מפני שגרא שיחזיקוהו כחסר דעת, הוא נשאר חסר דעת תמיד".

הבושה היא מחסום קשה ביותר בפני הלומד. פחדם של תלמידים רבים נובע מאי ידיעה, וקשה להם להתגבר על כך. אם נוסיף לגורם מעכב זה את האווירה האנטי-

⁵ מומלץ לכל מורה שיקרא היטב את כל הלכות תלמוד תורה להרמב"ם, ובמיוחד את הפרק שעניינו המורה ותלמידיו (המורה ודרכי התוראה).

לימודית השוררת בכיתתו של המורה הקפדן הרי לפנינו נוסחה ברורה לכשלונו של התלמיד⁶.

בסדר אליהו רבה (פרק י"ג) מופיעה העצה הבאה ללומד: "ישאל אדם את הפסוק, ואף על פי שהכל משחקין עליו; ואת ההלכה, אף על פי שהכל משחקין עליו. יכניס אדם לגופה של תורה, אף על פי שאינו בקי בהלכה כלום, שנאמר 'אם נבלת בהתנשא' (משלי ל', לב), אם נבלת – בה תתנשא"⁷. במקומות שונים נתבאר פסוק זה ע"פ הרעיון הני"ל, ראה ברכות ס"ג, ע"ב; נדה כ"ז, ע"א. סיכום הדיעות מצוי בילקוט המכירי למשלי (על אתר). הפסוק נתבאר בצורה הבאה: "אם נבלת בהתנשא – ואם זמות יד לפה". המנבל עצמו – ששואל לרבו כל ספקותיו אע"פ שיש בהם שחבריו מלעיגים עליו. ואם זמות – שסתמת פיך מלשאול, לשון זמם סתימת פה... סופך שתתן יד לפה כשישאלוך ולא תדע להשיב". דוגמא מעניינת לשאלות רב ותלמידיו במסכת מגילה (י"ב, ע"א)⁸: "שאלו תלמידיו את ר' שמעון בן יוחאי: מפני מה נתחייבו שונאיהם של ישראל שבאותו הדור כליה? אמר להם: אמרו לי אתם. אמרו לו: מפני שנהנו מסעודתו של אותו רשע. אמר להם: אם כן של שושן יהרגו, של כל העולם קלו אל יהרגו. אמרו לו: אמור לנו אתה. אמר להם: מפני שהשתחוו לצלם. אמרו לו: וכי משוא פנים יש בדבר? אמר להם: הם לא עשו אלא לפנים, אף הקדוש־ברוך־הוא לא עשה [עמהם] אלא לפנים".

בשיחת־שאלות זו, שבין הרב לתלמידיו, ברעיון הגמול, בולטת גישתו הפידגוגית של רשב"י. לשאלה הראשונה של תלמידיו, רשב"י יודע כי ביכולתם להשיב על שאלתם, ולכן אין הוא משיב אלא **מעודים לענות** בידועו שהם יגיעו לתשובה, כי יש להם בסיס כלשהו על ידיעתם מהמסופר במגילה. לאחר מכן הוא שואלם שאלה, שכנראה קשה הייתה להם, כי ההשתחוות לצלם אינה כתובה במפורש במגילה, ואז הם מבקשים: "אמור לנו אתה", והוא אכן משיבם, בידועו שאין ביכולתם לענות. לשאלה השלישית, שהיא שאלת תלמידיו, עונה רשב"י בידועו שאין באפשרותם לענות⁹.

סיפור חינוכי נוסף על תלמיד העומד לפני ר' שמעון ברי־יוחאי ומתלבט בשאלתו אודות דיבור ה' במעמד הר סיני, מצוי בזוהר¹⁰: "בהאי פסוקא שאל רבי יוסא זעירא דמן חבריאי מרבי שמעון בן יוחאי ואמר ליה, אית למישאל שאילתא חדא מינך, ומשבשא לי בלבאי, ואנא דחיל למישאל שאילתא הדא מינך. ואמינא, אי נשאל דחילנא דילמא איתעניש; אי לא נשאל משבשא לי בלבאי. א"ל ר' שמעון אימא..." (ובעברית: בפסוק זה [אינכי הי...]) שאל רבי יוסא הקטן שבתברים מן רבי שמעון בן יוחאי ואמר לו: יש לשאול שאלה אחת ממך,

6. במקורות שונים עסקו חכמים בבגושה המונעת מאדם ללמוד תורה. ראה בדברים רבה, פרשה ח' סעיף ג', על הכתוב בדברים ל', יא-יד. סיכום יפה בספרו של א' קריב, מסוד חכמים – בנתיבי אגדות חז"ל, עמ' 200-201, וכן במבואו, עמ' 9-10.

7. ע"פ מהדורת איש־שלום, עמ' 64. ספר זה ידוע גם בשם "תנא דבי אליהו". שים לב, הדרשן מפרש המלה 'בהתנשא' כשתי מלים: 'בה־תנשא'.

8. הקטע מצוטט כאן ע"פ ער־יעקב. בשינוי קל הביאו הקטע ביאליק ורבינצקי בספר האגדה, עמ' קט"ו. ראה מקבילתו של קטע זה במדרש רבה לשה"ש על הפסוק: "זאת קומתך דמתה לתמר". שים לב, שונאיהם של ישראל – וכוונתו לישראל.

9. כלל חשוב בהוראה; אין לשאול שאלה שאין ביכולת התלמיד להשיב עליה. הדבר גורם לתסכול רב, ובשלב מאוחר חוסר רצון ללמוד בכלל. גם אם נשאלה שאלה קשה, יש לכוון את הלומד כיצד ניתן להגיע לתשובה, אבל בוודאי לא לענות במקום התלמיד!

10. תודתי נתונה למורי, מר שי פויירשטיין, על שהפנה אותי למקור חשוב זה וכן למקורות נוספים בספרות חז"ל. אגב, מקור זה אינו מצוי ברוב מהדורות הזוהר, והובא כאן ע"פ תורה־שלמה להרב מ"מ כשר, פרשת יתרו, סעיף פ"ז.

ומשובש לי בלבי ואני מפחד מלשאל שאלה זו ממך. וחשבתני אם אשאל – מפחד אני שמא אינני; אם לא אשאל – טעות לי בלבי. אמר לו ר' שמעון, שאל...
שיחת שאלות מעין זו קיימת כאשר התלמידים חוסים בצל רבם. תלמיד ללא רב ייאלץ ללמוד בעצמו, וכמוכן שהספקו הלימודי והתפתחותו מתמעטים אף על פי שמאמציו יגברו, כפי שביטאו חכמים במדרש תנחומא, פרשת בהעלותך (סעיף ט"ו): "כל זמן שרבו קיים הוא היה שואלו. מת רבו, הרי הוא יגע ביום ובלילה לקיים תלמודו, שאין לו למי הוא שואל". בנוסח דומה בכתובות (ק"א, ע"א): "אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו".

שאלות וקשיים

באופן כללי ניתן להגדיר את ההבדל שבין שאלות התלמיד לקושיותיו כך: **השאלה** נובעת מחוסר ידיעתו של הלומד בתחום הנשאל מחד, ומאידיך בסקרנות חיובית שהיא הבסיס הטוב ללמידה. **הקושי** נובע מידיעה קודמת של הלומד אשר סותרת את החומר הנלמד עתה. בשאלות, זכך בקשיים, ברכה מרובה, שכן לאחר מכן מתפתחת למידה פעילה בהתאם ליכולתם הלימודית של התלמידים ובהתאם לרמת השאלות והקשיים. ישנה אפשרות כי את הקשיים שמעוררים התלמידים נראה כסוג שאלות ברמה גבוהה יותר. כמו כן ניתן לסווג את השאלות והקשיים לפי דרגות הקושי ע"פ המניע לשאלות, דרכי התשובה וכו'.

דוגמאות לשאלות תלמידים במקרא¹¹

- מה פירוש המלה: צלמות?
 - היכן מצויה העיר: העי, בית אל?
 - מה דעת חז"ל על איוב?
- אלה הן דוגמאות בלבד. הפעילויות הלימודיות שתבואנה בעקבות שאלות כאלה תהיינה ברמות למידה שונות. **לפירוש מלה** נוכל לכוון את תלמידינו לאחת הדרכים הבאות:
- א. עיון בתרגום או בפירוש כלשהו.
 - ב. לתור אחר שורש המלה.
 - ג. לפרש ע"פ ההקשר, כגון: תקבולת, תוכן הפסוק.
 - ד. לפרש ע"י איזכורי השורש בכתובים אחרים לאחר שעיינו בקונקורדנציה לתנ"ך, או על סמך בקיאותם במקרא.
 - ה. לפרש ע"פ השוואה לשורש בלשון חז"ל או שפה שמית אחרת.
- המלה **צלמות**, כיצד נבארה?
- * האם המלה מורכבת (צל-מות), כדעת אבן-ג'אנח (רקמה, עמ' רמ"ד), וכן יונתן: טול-מותא ע"פ חילופי צ-ט.
 - * איזכורה במקרא בהקשר לחושך. מתוך 18 פעמים, 10 פעמים באיוב ו-4 בתהלים, וזאת ע"פ עיון בקונקורדנציה.
 - * האם הצירוף "חושך וצלמות", המופיע 4 פעמים במקרא, הינו בבחינת "שנים שהם אחד", כהגדרת ע"צ מלמד: "צירוף של שני שמות שהאחד מהם (הראשון או השני) משמש תוארו של השם השני" (תרביץ, שנה ט"ז, עמ' 174)?

11. הדוגמאות המוצעות להלן מתחום המקרא, אבל עיקרון זה קיים גם במקצועות אחרים, וכן להבנת מונחים וכללים פרשניים המופיעים בספרות חז"ל ובפרשנות המסורתית.

זיהוי מקום העיר העי או בית-אל. זכינו בימינו שמרבית שטחי ארץ ישראל תחת שלטון המדינה, ואף ניתן לבקר ולהלך בדרכי האבות, פשוטו כמשמעו. אף ספרים רבים נתחברו בנושא הארץ בכלל ובאטלסים היסטוריים מאידך. די אם נציין, כי כדאי שהאטלס לתקופת המקרא שערך יי אהרוני יהיה מוכר לתלמידינו, ואף יידעו להיעזר בו. הכרת הרקע הגיאוגרפי חשובה ביותר להבנת פרשיות שונות בתנ"ך, כגון: נדודי אברהם בארץ, מכירת יוסף ועוד.

כאן דוגמא לריאליה מקראית מתחום הגיאוגרפיה, אך הדין הוא גם בעניין חי וצומח של ארץ-ישראל, קורות הארץ ומקורותיה ההיסטוריים, כגון: ממצאים ארכיאולוגיים, שתרומתם רבה ללימוד מקרא¹².

זעת חז"ל בענייני מקרא: חשוב מאוד שיידעו תלמידינו כיצד להגיע לענייני מקרא שונים המופיעים בספרות חז"ל, כגון: משנה, תלמוד ומדרשים. אין כוונתנו להפוך את שיעורי המקרא לתרגילים בהדרכה ביבליוגרפית, אלא מדי פעם לעשות "הכרה" עם ספר כלשהו, אם בהצגתו בכיתה או בצילום קטע ממנו או בהפניה אליו באמצעות שיעורי הבית. ספרים הכרחיים הם מדרשי האגדה, כגון: מדרשי רבה; מדרשי ההלכה, כגון: מכילתא, ספרא וספרי, אשר פרשנינו מזכירים אותם בפירושים לתורה. חשובים הם גם האנציקלופדיה, "תורה שלמה" לרב מ"מ כשר, "תורה תמימה" וכמובן, "התורה הכתובה והמסוּכָה" לרב היימן.

הקושי ויישובו

כפי שנכתב לעיל, הקושי נובע מידיעה קודמת של הלומד. בלימוד מקרא ניתן להבחין בשלושה סוגי קשיים: **דקדוקי, תחבירי ורעיוני**. בראשית הלימוד יתקשו התלמידים להגדיר את הקושי במונחים מקצועיים, ואף לקבוע את סוג הקושי. לכן, בתחילה נדע לדרוש מהתלמיד להצביע על המלה או המשפט הקשה, ואט אט במהלך שנות הלימודים ילמדו לסווג קשיים ולבסוף להגדירם במונחים מקצועיים.

הקושי הדקדוקי

הקושי הדקדוקי עוסק במלה הבודדת או בהקשרה למלה סמוכה, כגון: יחיד ורבים, זכר ונקבה, סומך ונסמך, פועל ושם עצם ועוד. לדוגמה, שמות י"ז, יב: "ויהי ידיו אמונה עד בא השמש".

בקריאה ראשונה נדרוש מהתלמיד להצביע על המלים שיוצרות קושי, אח"כ למיין את הקושי, ורק בסוף להגדירו. בביה"ס התיכון די לנו אם התלמיד ידע להבחין בהבדל בין המפרשים בדרך ליישוב הקושי.

הקושי שבפסוק במלה "ידיו" שבלשון רבים בניגוד למלים: "ויהי", "אמונה" שבלשון יחיד. הדרך המוצעת ליישוב הקושי היא ברישום המלים על הלוח בצורה הבאה:

א	ב
"ויהי"	"ידיו"

¹². בתחום הריאליה המקראית ישנה ספרות רבה, אך לא כולה מתאימה לעינו של התלמיד הממוצע. יתירה מזו, חיבורים רבים לא מתאימים לתלמיד בביה"ס התיכון הדתי בגלל ענייני השקפה ומסורת, כגון: ערכים מסויימים באנציקלופדיה מקראית.

יש פרשנים המיישבים את הקושי ע"י יישוב (א), רוצה לומר: המלה "ויהי" מיוחדת בכך, שהיא פועל להתהוות, ולכן אינה יוצרת קושי של אי התאמה במין ובמספר. ראה פירוש ראבי"ע לבראשית א', יד, וכן אבן-ג'אנח בספר הרקמה, עמ' שפ"ד. ראה גם חילופי הנוסח שבין ספרי יהודי תימן לספרי אשכנז בבראשית ט', כט: "ויהי/ויהיו כל ימי נח...".

יש פרשנים שמפרשים "כל אחת מידי", ובכך יישבו את (ב). עיקרון דומה בבראשית מ"ט, כב: "בנות צעדה עלי-שור". אם כן, ניתן ליישב שם בצורה שונה ע"פ השפה העברית הקדומה.

גישה שונה לחלוטין בהכנסת ח"ץ. בין א – ב, ובכך לנטרל את הקושי. דרך זו נקט רש"י שכתב: "ויהי משה ידיו באמונה".

שיטה דומה לגישה זו היא הכלל הפרשני: "סרסחו ופרשהו".

ככלל נצייר לפני התלמידים א – ב, עם אפשרויות הפתרון.

"אמונה" – עיין במפרשים, וראה איזו דרך נקטו ליישב הקושי. זכור, לא כל קושי ניתן ליישב בכל שלושת אופני היישוב, אבל חשוב לדעת מהי הדרך שאותה נקט הפרשן, או התלמיד עצמו, ליישוב הקושי.

בדוק עצמך בהגדרת הקושי ובדרכי יישובו "בראשית ברא" (בראשית א', א).

הקושי התחבירי

כוונתנו לקושי העוסק במבנה המשפט, כגון: חסרון הנשוא, משפט תנאי שחסר בחלקו לדוגמה: "ויאמר קין אל הבל אחיו" (בראשית ד', ח).

הקושי כאן הוא שהכתוב אינו מציין מה אמר קין להבל אחיו.

יש פרשנים המשלימים את שחסר "נצא השדה" (ראה יונתן ורמב"ן), ובכך נקטו את דרך מ"י 3 הנ"ל, וקרוב להם ראבי"ע, שהשלמתו "שאמר לו כל התוכחות שהזכירו השם", וכן שד"ל ע"פ שמות י"ט, כה, שם נכתב "ויאמר אליהם", ואין המשך, ועל כורחך שאמר מה שנכתב לפני כן.

לפי רמב"ן ויונתן יש קשר בין שני חלקי הפסוק, בניגוד לראבי"ע הקושרים את ראשית הפסוק לסוף הפסוק הקודם.

ניתן גם ליישב שכך סגנונה של התורה, אשר בכוונה תחילה לא ציינה על מה רבו. ראה רש"י "נכנס עמו בדברי ריב ומצה", והוא רומז למדרש רבה בנושא על מה היו מידנים.

הקושי הרעיוני

כוונתנו לקושי תוכני בכתובים, כשפירושו של המלים והקשרן התחבירי ברור. ניתן לסווג את הקשיים לפי מיקומם, רוצה לומר: האם הקושי מתעורר מקריאת פסוק נתון אחד, כגון: "כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה" (ישעיה מ', ב), האמנם כפלים? או סתירה פנימית בתוך הקטע או בקטעים סמוכים. קושי רעיוני שונה הוא מקטעים במקומות שונים, כגון: מהשוואת המצוות בספר דברים עם האמור בשמות, כגון: "זכור" מול "שמור" במצוות שבת שבעשרת הדברים.

בדברים כ"ג, ד-ז נצטיינו: "לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'...", והנימוק: "על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים בדרך בצאתכם ממצרים".

נימוק זה, לכאורה, סותר את הכתוב בדברים ב', כו-כט. עיין שם! ניתן ליישב את הקושי בצורות שונות: "כאשר עשו ליי" – על המעבר בלבד (אעברה), או בכסף ולא חנים, או לצמצם ולומר: רק היושבים בער. עיין במפרשים לדברים ב' וכן לפרק כ"ג.

כנגד ארבעה בנים דיברה תורה

בליל הסדר אנו קוראים את הקטע הבא שבהגדה העוסק בארבעת הבנים. שלושה שואלים ואחד שאינו שואל¹³.

"ברוך המקום ברוך הוא. ברוך שנתן תורה לעמו ישראל ברוך הוא. כנגד ארבעה בנים דברה תורה: אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול.

חכם מהו אומר: 'מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם' (דברים ו'), אף אתה אמור לו כהלכות הפסח, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

רשע מה הוא אומר: 'מה העבודה הזאת לכם' (שמות י"ב, כו)? לכם ולא לו. ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל, כפר בעיקר, אף אתה הקהה את שניו ואמור לו: 'בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים' (שמות י"ג, ח). לי ולא לך, אילו היית שם לא היית נגאל.

תם מה הוא אומר: 'מה זאת?' ואמרת אליו: 'בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים' (שמות י"ג, יד).

ושאינו יודע לשאול, את פתח לו. שנאמר: 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמר: בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים' (שמות י"ג, ח).

כבר פרשני ההגדה עמדו על כך, ובעקבותיהם ני ליבוביץ שכתבה: "כפי שאנו רואים כאן לא הביאה הברייתא את הפסוקים כפי סדרם במקרא, אלא לפי מעלתם האינטלקטואלית של הבנים"¹⁴.

החכם שואל ("כי ישאלך בנך", דברים ו', כ), ומתוך שאלתו בולטת חכמתו. "אשר צוה ה' אלקינו" – לאמר, אלה ציוויים של ה', וכפי שהעירה ני ליבוביץ "וכל עצמו של החטא לא בא לעולם אלא על ידי כך שלא ראה האדם את דברי ה' כמחייבים אותו, כצו שיש לקיים אותו"¹⁵. החכם מבקש לדעת: "עדות חוקים ומשפטים". בשלוש המלים רמוזות כל המצוות כפי שמופיע הצירוף בשאר כתובי המקרא, כגון: "אלה העדות והחוקים והמשפטים" (דברים ד', מה); "חקתיו מצותיו ומשפטיו ועדותיו" (מלכים א', ב', ג) ועוד.

הרשע אומר ("כי יאמרו אליכם בניכם", שמות י"ב, כו) דבריו הפותחים במלת השאלה **מה**, ואינם שאלה אלא קביעה, ומכאן שאינו חפץ בתשובה.

התם שואל: "מה זאת", ואין בשאלתו לא מחכמת החכם ולא מרשעת הרשע.

שאינו יודע לשאול – אינו שואל כלל.

התשובות שעונים לבנים השואלים הן בהתאם לרמת שאלתם. את החכם נלמד הלכות פסח ואפיקומן, שהם בבחינת "דברים אחרונים", כי היסודות כבר נרכשו על ידו. הרשע שאינו מעוניין – "הקהה את שניו", "לי – ולא לך"¹⁶. לתם עונים תשובה בהתאם לתמותו, ואילו לשאינו יודע לשאול יש צורך ללמדו: "והגדת לבנך ביום ההוא". ארבעה בנים שכנגדם דיברה תורה מצויים בכל כיתה ובכל דור, גם אנו נשיב לשאלותיהם בהתאם למטבע שטבעו חכמים: "לפי דעתו של בן – אביו מלמדו" (משנה פסחים, פרק י').

13. מקורו של הקטע במכילתא, פרשת בא (מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 73-43), והובא בשינויים קלים בהגדה של פסח. דיון בארבעת הבנים ראה בפירושים השונים להגדה.

14. עיונים חדשים בספר שמות, עמ' 148, ובהמשך היא מסבירה את ההבדל בין שאלות השואלים.

15. שם, עמ' 150, וראה גם עיונים בספר בראשית, עמ' 22-26.

16. הפסוק בשמות י"ג, ח משמש כתשובה הן לרשע והן לשאינו יודע לשאול; אבל קיים הבדל. אצל הרשע מודגש הענין: "לי, ולא לך" שבהמשך הפסוק, ואילו לשאינו יודע לשאול – "את פתח ליי, ולכן "והגדת לבנך" שהוא ראשיתו של הפסוק.

שאלת תלמיד במבחן – הצעה

מנהגו של עולם, המורה מחבר את שאלות המבחן, וציון התלמיד נקבע ע"פ התשובות שהשיב לשאלות המורה. נאפשר לתלמידינו, בצורה אקראית לחלוטין, לחבר שאלה במבחן שהם משיבים עליה ולענות לשאלתם.

דוגמא לניסוח השאלה: "חבר שאלה ברמה מתאימה, אשר סבור היית כי תינתן בבחינה, וענה לשאלתך!"

לחיבור השאלה על ידי התלמידים כמה מגבלות:

1. מדובר בכיתה בוגרת, ט"י ומעלה.
 2. ניקוד על השאלה והתשובה עד 10% מהציון הכולל.
 3. האפשרות לחיבור שאלה באקראי בלבד, ורצוי כאשר השאלון קשה מהרגיל.
- לחיבור השאלה על-ידי התלמיד יתרונו רבים, כגון:

- א. הרגשה טובה לתלמיד, שגם הוא שותף בניסוח שאלון הבחינה, ובעקיפין בקביעת ציונו הסופי.
- ב. באמצעות שאלות התלמידים נעמוד על דרך לימודם לקראת הבחינה.
- ג. מתשובת התלמיד לשאלה שחיבר נוכל לראות, האם גם לשאלותיו שלו אינו משיב לעניין.
- ד. לעתים נוכל ליצור "קובץ" שאלות למבחנים עתידיים, בבחינת מכל שאלות תלמידי – שאלתי.

שאלה וקושי – סיכום

בראשית הלימוד מרובות שאלות התלמיד. שאלות אלה תפחתנה בהמשך הלימוד מפני שהתלמיד ירכוש כלים לענות על שאלותיו.

לעומתם, הקשיים יהיו מעטים בראשית הלימוד, ואנו נשאף כי הקשיים יתרבו כתוצאה מרקע לימודי מתאים. היעד הסופי צריך להיות שהתלמיד ידע היכן למצוא יישובים לקשיים שהעלה בכתוב, או לפחות בקוראו פרשנים: לזהות קושי ולהבין את הפתרון המוצע.

למידה הבאה כתוצאה משאלות וקשיים שהעלה התלמיד – ברכה רבה בה, שכן הורונו חז"ל¹⁷: "אמר רבי, אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ, שנאמר 'כי אם בתורת ה' חפצו'" (עבודה זרה י"ט, ע"א).

באמצעות כלי הלימוד שנעניק לו, נפתח תלמיד חכם, כפי שנכתב במסכת אבות, פרק ה': "שואל כענין ומשיב כהלכה".

17. דברי רבי משמשים כמסגרת לסיפור החינוכי הבא: "לוי ורבי שמעון ברבי יתבי קמיה דרבי וקא פסקי סידרא סליק ספרא (=ישבו לפני נבי ולמדו את פרשת השבוע, סיימו את החומש). לוי אמר לייתו (=להביא) משלי, רבי שמעון ברבי אמר לייתו תילים (=תהלים). כפייה ללוי ואייתו (=כפה את לוי והביאו) תילים. כי מטא הכא כי אם בתורת ה' חפצו (תהלים א', ג) פריש רבי ואמר: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ". שים לב, לפסוק הנדרש. רבי שמעון, שרצה ללמוד תהלים, קורא בראשית הספר פסוק הנוגד תפישתו, ואכן אביו, רבי, פורש מלימוד התורה של בנו משום שאין זה תפצו של התלמיד השני, רבי לוי.